

UDK 323.1 (497.6=163.43^X) "1960/1970"

Izvorni znanstveni rad

STAV POLITIČKE ELITE O NACIONALNOM IDENTITETU MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI SREDINOM 1960-IH GODINA*¹

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: U ovom radu autor ukazuje na glavne nositelje procesa političke afirmacije Muslimana kao nacije krajem 1960-ih godina, te analizira razne rasprave na partijskim forumima, uključujući akademske rasprave i rasprave u medijima, o muslimanskom nacionalnom identitetu krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

Ključne riječi: Muslimani, Bosna i Hercegovina, nacionalni identitet.

Abstract: This paper identifies the key proponents of the process of political affirmation of Muslims as a nation by the end of the 1960s, and analyses various debates held at the Communist Party fora, including academic and media debates on the Muslim national identity in the end of 1960s and the beginning of the 1970a.

Key words: Muslims, Bosnia and Herzegovina, national identity.

*¹ Ovaj članak predstavlja rezultat istraživanja u okviru dva projekta: "New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944–2005)", koga finansira the Volkswagen-Stiftung u Njemačkoj i The Austrian Science Fund FWF, te "Nacionalni identitet Bošnjaka 1945-2008", koga finansira Kantonalno ministarstvo obrazovanja i nauke Sarajevo. Nijedna od ovih institucija ne odgovara za rezultate i tvrdnje iznesene u radu.

Premda postoji obimna literatura o nacionalnom identitetu Bošnjaka, čini se da još uvijek to pitanje zaokuplja pažnju kako znanstvene tako i opće društvene zajednice.²

U povijesti to pitanje je uvijek aktualizirano u razdobljima političkih kriza ili razdobljima velikih političkih transformacija. Tako se u doba priprema za preustroj Jugoslavenske federacije početkom 1960-ih godina to pitanje riješilo kao važna kari-ka u novom ustroju Jugoslavenske federacije. Slično stanje je vladalo i tokom 1990-ih godina, kada se o tome debatiralo kao izuzetno važnom pitanju u kontekstu rješavanja tzv. Bosanskog pitanja na Balkanu. Sredinom 1960-ih godina rješenje je pro-nađeno u definitivnom priznanju muslimanskog nacionalnog identiteta, dok je 1990-ih izlaz nađen u prihvatanju bošnjaštva kao nacionalne nominacije, ali i punog poli-tičkog dozrijevanja i stasavanja Bošnjaka u modernu naciju.

Debate o nacionalnom identitetu Bošnjaka pokrenute su početkom 1960-ih go-dina, i to u okviru političkih struktura, ali su ubrzo prekinute i prebačene iz sfere po-litike u sferu nauke, kako bi se najprije u naučnim krugovima nepobitno dokazao bošnjački nacionalni identitet, a potom kao naučno dokazana činjenica ponovo vra-tio u sferu politike koja bi imala zadaću da samo prihvati ono što je nauka već doka-zala.³ Jedan od sudionika tog procesa kaže:

“Prva za nas važna stvar (...) bila je da se ovo pitanje unese u na-učnu agendu, i to putem organiziranih naučnih historiografskih, etno-loških i socioloških istraživanja (...) To je bio tada jedino mogući put da se problem istragne iz ruku i ispod monopola politike i raznih broj-nih pseudopolitičara i ideologa, koji su u toj oblasti tada carevali, a koji su kao oči u glavi čuvali dugo godina prakticiranu politiku punu predrasuda prema jednom narodu, njegovoj historiji i kulturi”⁴.

² Pokazao je to i skup što ga je 2008. organizirao Institut za istoriju u Sarajevu o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Većina rasprava sa tog skupa objavljena je u knjizi pod nazivom *Raspra-ve o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

³ Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: TDP d.o.o., 2008, 169.

⁴ Isto, 171-172. O ovom naučnom utemeljenju muslimanske nacije tokom 1960-ih vidi Enver Redžić: *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercego-vine i Institut za istoriju, 2000.

Tada je napravljeno nekoliko naučnih rasprava koje su otvarale problem nacionalnog identiteta Bošnjaka koje su potom, korištene u političkim debatama kao argument postojanja zasebnog bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Karakter ovih rasprava bio je višestruk. One su se kretale od čisto naučnih rasprava, poput Purivatrine studije o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji,⁵ koja nije dokazivala zasebnost muslimanskog nacionalnog identiteta nego zasebnost muslimanskog političkog organiziranja, i Envera Redžića o etničkom i historijskom identitetu bosanskih Muslimana, preko rasprava koje su vođene na granici znanosti i politike, kakve su bile rasprave o jeziku, do isključivo političkih rasprava, koje su se, uglavnom, vodile o sadržaju identiteta bosanskih Muslimana između muslimanstva, bosanstva, bošnjaštva i jugoslavenstva.

Važna je u ovome bila činjenica da je tadašnje bosanskohercegovačko političko rukovodstvo, očito potaknuto i Titovom inicijativom jačanja “političkih periferija”, afirmirajući ravnopravnost Bosne i Hercegovine u Jugoslovenskoj federaciji, snažno afirmiralo posebni nacionalni identitet Bošnjaka.⁶ U tom okviru angažiran je određeni broj naučnika, koji su, radeći na afirmaciji muslimanske nacije, radili gotovo “domaći zadatak”. Kasnije će doći do odvajanja jednog kruga intelektualaca koji se nisu zadovoljavali onim što je tadašnje političko rukovodstvo dopustilo u okviru priznanja muslimanske nacionalne posebnosti. Taj je krug intelektualaca tražio da se u afirmaciji muslimanskog nacionalnog identiteta ide dalje od načelnih političkih odluka. Oni su tražili formiranje muslimanskih nacionalnih institucija, ali su tada optuženi za nacionalizam i podvrgnuti političkoj represiji.⁷

⁵ Atif Purivatra, koji je do 1965. radio kao oficir u Sekretarijatu unutrašnjih poslova BiH, a od 1966. kao docent na Visokoj političkoj školi (kasnije Fakultet političkih nauka), napisao je projekt svoje disertacije pod naslovom “Politički razvitak bosanskohercegovačkih Muslimana u Kraljevini SHS 1918-1929. godine”. Doktorirao je 6. marta 1972. na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a knjigu je objavio u Sarajevu 1974. godine. U ovu kategoriju spada i rad Envera Redžića pod naslovom “O posebnosti bosanskih Muslimana” (1961), u kojemu autor govori o posebnosti “etničkog i istorijskog identiteta”, koji bitno razlikuje bosanske Muslimane od jugoslovenskih Muslimana i Muslimana uopće.

⁶ O tome vidi opširnij: Husnija Kamberović, “Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća”. U: *Tito i Bosna i Hercegovina. Zbornik radova*. Sarajevo: Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, 2006, 201-223.

⁷ Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta”. U: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 62.

Keith Jenkins je dobro primijetio kako ljudi i narodi imaju potrebu da svoj sadašnji status legitimiraju prošlošću, odnosno da se ukorjenjuju u prošlosti. Tu je historijska nauka od presudne važnosti, jer ona omogućava da razne skupine konstruiraju svoju prošlost i kroz neku vrstu kolektivne biografije oblikuju svoje identitete. Takav je slučaj sa raznim socijalnim skupinama (npr. s buržoazijom, koja je konstruiranjem svoje genealogije konstruirala i svoju historiju), pa i sa nacijama (koje uvijek svoje ukorjenjenje traže u prošlosti).⁸

Početak 1960-ih nastalo je nekoliko historiografskih djela koja su naučno dokazivala postojanje bošnjačke nacije. Među historičarima koji su na tome u to doba radili vodeća ličnost bio je Muhamed Hadžijahić, a s njim su na tom poslu bili aktivni Atif Purivatra i Mustafa Imamović. Posebno je važna Hadžijahićeva uloga, koga će mnogo godina kasnije Enver Redžić, drugi utjecajni historičar iz toga doba, ali sa bitno drugačijim pogledima, "optužiti" kao ključnog zagovornika ideje "muslimanskog" nacionalnog identiteta. Redžić je zapisao kako je Hadžijahić "naučno utemeljio muslimansku naciju", mada je i sam Redžić bio jedan od historičara koji je ozbiljno sudjelovao u raspravama o nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih Muslimana. On je od 1961. bio direktor Instituta za istoriju, a teme koje su utemeljene kao istraživački projekti u Institutu, koji se u to doba prvenstveno bavio problemima radničkog pokreta i socijalističke revolucije, bile su uloga Muslimanske narodne organizacije u austrougarskom razdoblju historije Bosne i Hercegovine, a izrađen je i poseban projekt pod naslovom "Takozvano muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije".⁹ Doduše, ubrzo se odustalo od istraživanja teme o Muslimanskoj narodnoj organizaciji, jer se to pokazalo kao metodološki jako izazovna tema. Saradnik koji je na njoj radio žalio se da je obrada te teme "gotovo nemoguća" iz metodoloških razloga, jer je podrazumijevala i istraživanje segmenta borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, a to bi obavezivalo "na detaljno ulaženje i u problematiku vjerskih institucija (vakufa, vjerskih škola) kao i drugih vjerskih pitanja". U pismu upućenom Institutu saradnik navodi: "Premda je autonomna borba imala politički značaj, konfesionalna pitanja bila su u prvom planu pa se postavlja problem koliko bi bilo cjelishodno sa stanovišta zadataka ovog instituta ulaziti u nji-

⁸ Keith Jenkins, *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008, 36.

⁹ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Studijski projekt o temi: "Tzv. muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije".

hovo izučavanje”.¹⁰ Tako će se takve teme od 1964. povući iz programa rada Instituta, ali će se vratiti koncem 1970-ih godina.

Znakovit je tu ipak projekt koji je 31. marta 1962. prijavljen Institutu o muslimanskom pitanju u toku Drugog svjetskog rata. Iako se tu plediralo za istraživanje “takozvanog muslimanskog pitanja” u toku Drugog svjetskog rata, to nikako nije značilo da je to podrazumijevalo uključivanje u kampanju naučnog dokazivanja zasebnog nacionalnog identiteta Muslimana. Naprotiv, ključna poruka ovog projekta bila je da muslimansko pitanje ne postoji. U zaključku projekta je navedeno: “Tako je muslimansko pitanje sa svojom određenom društvoistorijskom sadržinom koje je sticajem istorijskih okolnosti uzimalo takođe i poseban vid nacionalnog pitanja u BiH skinuto s dnevnog reda društvenog i političkog života u BiH samim aktivnim učešćem bosansko-hercegovačkih Muslimana u NOP-u, narodnoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji”.¹¹

Tako je izgledalo da je početkom 1960-ih godina Institut za istoriju (radničkog pokreta) ostao po strani od procesa afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta. Tada se većina historičara, koji će se uključiti u taj posao, i na kojem će raditi kao na partijskom zadatku, okupljala ne u okviru Instituta za istoriju (radničkog pokreta), nego oko Fakulteta političkih nauka, odnosno oko jednog studijskog projekta o stavu Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja. Taj je projekt pokrenut tokom 1967, a ključni saradnici od historičara bili su Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra i Mustafa Imamović. Oni su, pod pokroviteljstvom Hamdije Pozderca i pod auspicijom dr. Hamdije Čemerlića, imali zadatak naučno dokazati kako su se Muslimani tokom povijesti afirmirali kao nacionalna zasebnost. Ubrzo je Hadžijahić, uglavnom na temelju podataka prikupljenih u okviru tog istraživačkog projekta, objavio i knjigu “Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana”. Ova je knjiga kasnije vrlo često citirana u literaturi.

Nešto ranije je i Purivatra objavio knjigu “Nacionalni i politički razvitak Muslimana” (1969), a potom i knjigu o historiji Jugoslavenske muslimanske organizacije (1974), koja je na neizravan način nudila odgovor o zasebnom identitetu i političkoj organiziranosti Muslimana već i u razdoblju između dva svjetska rata. Purivatra je želio ponuditi upravo tu sliku o zasebnom političkom organiziranju, ne ulazeći u na-

¹⁰ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Pismo upućeno Upravi Instituta 13. aprila 1963. pod naslovom “O nekim problemima u radu na temi Muslimanska narodna organizacija”.

¹¹ Arhiv Instituta za istoriju, god. 1962, Studijski projekt o temi: “Tzv. muslimansko pitanje u toku Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije”. Značajno je da ovaj projekt nije potpisan, ne znamo ko je trebao raditi na toj temi, niti se može utvrditi da li je taj projekt prihvaćen kao istraživački projekt od nadležnih institucija u okviru programa rada Instituta.

cionalnu politiku JMO, jer bi bilo vrlo teško na tadašnjoj razini istraženosti naučno utemeljeno pisati o nacionalnoj orijentaciji te političke organizacije.

Valjalo bi na ovom mjestu naglasiti činjenicu da nisu svi historičari koncem 1960-ih imali jedinstven stav o nacionalnom identitetu Muslimana. Tako je u vrijeme kada je većina historičara, uz zaštitu i pokroviteljstvo vladajuće Komunističke partije, branila stav o *nacionalnom* identitetu Muslimana, Enver Redžić pisao o posebnosti Muslimana, ali je on tvrdio kako bosanski Muslimani svoju "etničku i istorijsku individualnost", koja je nesporna, iskazuju pod nazivom "Bosanac".¹² Redžić je u svojim naučnim tekstovima ovu tezu zastupao od 1961, ali je političko opredjeljenje išlo u pravcu priznanja te zajednice pod naslovom *Musliman*. Čak i na jednom političkom savjetovanju Redžić je zastupao tezu o Bosancima, a ne Muslimanima. Tako se na sjednici Predsjedništva SKSSRN, 12. maja 1970, Enver Redžić u svojoj diskusiji zalagao za zadržavanja mogućnosti izjašnjavanja kao Jugosloven u nacionalnom smislu, te se usprotivio svođenju pojma Bosanac na regionalno obilježje poput Ličanin, Dalmatinac i slično. "Dok je, na primer, ime Ličanin isključivo obeležje za regionalnu pripadnost, u imenu Bosanac izražava se istorijska državna i, zatim, teritorijalno-politička svest stanovništva Bosne od srednjeg veka do najnovijeg istorijskog razdoblja". Redžić u ovoj diskusiji ne govori više o etničkoj nego samo o "teritorijalno-političkoj" posebnosti stanovništva Bosne.¹³

Nakon još nekoliko kritika upućenih na Redžićev račun, posebno na njegovo razumijevanje jugoslavenstva, Redžić je u polemici tvrdio kako on ne stoji na stanovištu "da je jugoslavenstvo etnička zajednica. Ali tvrdim da su jugoslovenski narodi etnički bliski i srodni i etnička bliskost i srodnost je ipak nešto drugo nego jedinstvena etnička zajednica, jedan etnost, jedan jedinstveni etnost".

Ipak, historičari su svoja razmišljanja o nacionalnom identitetu Muslimana (Bošnjaka) najjasnije iskazali na jednoj Konferenciji organiziranoj od 18. do 20. novembra 1968. godine pod nazivom "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine", što su ga zajednički organizirali Institut za istoriju u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Društvo historičara Bosne i Hercegovine, Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Katedra državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta, Katedra za političke nauke Fakulteta političkih nauka, Skupština SRBiH i CKSKBiH. Referati sa ovog skupa objavljeni su u br. 4 časopisa "Prilozi" Instituta za istoriju. Prema redakcijskoj informaciji, na ovom je skupu su-

¹² Enver Redžić, "O posebnosti bosanskih Muslimana", u: *Tokovi i otpori*. Sarajevo: Svjetlost, 1970, 91.

¹³ AJ, Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (br. fonda 142), f. 324.

djelovalo oko 80 historičara i više predstavnika političkog i kulturnog života, ali su objavljeni referati 30 historičara, te veoma korisna diskusija.

Ovaj skup se održavao u vrijeme nakon zvaničnog priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta od strane bosanskohercegovačkih komunista. Na skupu su o tome posebno vrijedne referate podnijeli akademik Vasa Čubrilović (“Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine”) i profesor Avdo Sućeska (“Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima”). Tada je Vasa Čubrilović, zastupajući tezu o historijskom razvoju muslimanskog nacionalnog identiteta, zapisao i sljedeće:¹⁴

“Osećanje bosanskih muslimana da su nešto posebno u muslimansko-islamskoj zajednici u Turskom carstvu (...) izrastalo je iz njihovog uvjerenja da su po svom poreklu, po svom jeziku, načinu života vezani za Bosnu, i da su nešto drugo, različiti ne samo od pravih Osmanlija već i od drugih islamskih naroda u Turskom carstvu”.

Avdo Sućeska je razvijao tezu o postepenom izgrađivanju zasebnog muslimanskog društva u Bosni i Hercegovini u doba osmanske vladavine:¹⁵

“Bosansko muslimansko društvo se oformilo kao specifičan vid osmanskog društva, koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi čijim su posredstvom Bosanci postali Muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao posebna etnička zajednica i razvijalo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, muslimansko društvo je imalo više staleža: spahije, sveštenstvo (ulema), građanski slojevi i zavisi muslimanski seljaci (raja)”.¹⁶

¹⁴ *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1968, 27.

¹⁵ *Isto*, 49.

¹⁶ Na sličan način Sućeska će govoriti i na Petom kongresu historičara Jugoslavije, koji je održan u Ohridu početkom septembra 1969. uz sudjelovanje blizu 1000 naučnika, odnosno “delegata i gostiju” (Mustafa Imamović, *Knjige i zbiljanja*. Sarajevo: Magistrat, 2008, 59-62), te

List "Borba" je tada posebno istaknuo diskusiju Nedima Filipovića o razvoju posebnosti naroda Bosne i Hercegovine, te potom zaključio kako je stav naučnika da je neophodan ravnopravan tretman svih naroda u Bosni i Hercegovini (Srba, Hrvata i Muslimana), te da bez te ravnopravnosti nije moguć razvoj njihove domovine Bosne i Hercegovine.¹⁷ Filipović, pak, u svojoj diskusiji prati transformaciju muslimanske zajednice od umme ("fatalističko-religiozna predstava o muslimanskoj zajednici kao božijem određenju")¹⁸ do osjećanja pripadnosti modernoj naciji, za šta kao glavne aktere navodi socijalističku revoluciju i socijalizam ("socijalistička revolucija i borba za izgradnju socijalizma, sa svim humanističkim implikacijama tog procesa, stvorili (su) visoku političku, društvenu, ekonomsku, idejnu, humanu i naučno – spoznajnu eferescencu (?) na čijim se ogromnim temperaturama topio i nestajao vjekovni oklop feudalne muslimanske fikcije umme. Mi smo svjedoci tog procesa kod muslimana u Bosni. To je jedan proces dezalijenacije koji ima svoje veoma brojne komponente, među kojima se naročito ističe civilizacijsko-kulturna i psiho-socijalna komponenta").¹⁹

Ovaj skup, na kome je bilo i puno polemike, osobito između Envera Redžića i Atifa Purivatre o odnosu Saveza komunista prema nacionalnom pitanju Muslimana, značajan je ne samo zbog pitanja o kojima je raspravljao nego najviše zbog povijesnog ambijenta u kojemu se održavao. Mogli bismo kazati kako je značaj ovog skupa najveći upravo u naučnom afirmiranju muslimanske nacionalne posebnosti u nekim referatima, premda to nije ključni motiv za održavanje skupa.

Pojedini naučnici (prije svih Kasim Suljević i Atif Purivatra) bili su posebno aktivni prilikom popisa stanovništva 1971. godine. Oni su bili doslovni aktivisti na terenu. Ne samo da su nastupali na televiziji i radiju, te odgovarali na pitanja čitatelja printanih medija nego su pisali pojedine brošure koje su štampane u ogromnom tiražu kao propagandni materijal, čiji je cilj bio uvjeriti muslimane da se u nacionalnom smislu prilikom popisa stanovništva izjasne kao Muslimani.²⁰

Historičari su temu o nacionalnom pitanju Muslimana uvijek otvarali u kriznim trenucima historije Bosne i Hercegovine. Ovu tezu možemo argumentirati na dva

kasnije na savjetovanju u Krapinskim Toplicama 19-21. marta 1970. (*Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, 2, Zagreb: 1970, 709-716).

¹⁷ "Borba", Beograd, 20. XI. 1968, 5.

¹⁸ *Prilozi*, 1968, 565.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ Atif Purivatra i Kasim Suljević, *Nacionalni aspekt popisa stanovništva 1971. godine*. Sarajevo, februara 1971.

primjera: jedan je diskusija organizirana 1975. o problemima etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini, a drugi je diskusija koja je na inicijativu Društva historičara Bosne i Hercegovine vođena 29. maja 1984. povodom pojave separata "Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina" iz Drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije.

Diskusija o problemima etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini odvijala se u vrijeme debata o ustavnim promjenama i u vrijeme neposredno nakon usvajanja novoga Ustava 1974. godine.²¹ Ovo je Savjetovanje održano u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a u diskusiji su učestvovali historičari koji su radili na velikom projektu Istorija naroda Bosne i Hercegovine, projektu koji je započeo 1966, ali nikada nije priveden kraju.²² Na ovom je Savjetovanju o Muslimanima otvoreno progovorio jedino Branislav Đurđev, mada se i u ostalim diskusijama vidjelo da je upravo to pitanje ključno u razumijevanju problema etničkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Đurđev je tada kazao:

"Rekao bih nešto što se tiče formiranja muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Kad je o tome riječ, moram da kažem da se proces formiranja bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda ne sastoji samo u islamizaciji nego i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija bosanskohercegovačkih masa, koja se sastojala u očuvanju srpskohrvatskog jezika i drugih domaćih specifičnosti u životu tih masa, razumije se, dolazi u prvi red. Ali je to moralo biti ispunjeno društvenim sadržajem da bi bosanskohercegovački muslimanski narod bio narod u feudalnom smislu. Pri tome je najvažnije pitanje postanak i razvitak domaće feudalne klase u Bosni i Hercegovini."

Đurđev razvija tezu kako se postepeno odvijao proces stvaranja domaće, muslimanske feudalne klase, koja se kroz poseban status spahija i zaima u Bosni krajem 16. i u prvoj polovini 17. stoljeća, te naročito tokom 18. stoljeća procesom čišćenja, diferencira od osmanskog poretka, a potom će spoljna opasnost povezati "muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje hegemon muslimanskog naroda". Đurđev je potom nastavio:

²¹ Diskusija sa Savjetovanja je objavljena u *Prilozi*, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 261-342.

²² Muhidin Pelesić, "Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 367-403.

“Mislim da nećemo izaći na kraj, da nećemo objasniti fenomen naučno, ako prihvatimo teoriju koja samo u islamizaciji, a ne i u diferencijaciji u okvirima osmanskog društva, vidi stvaranje muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. I to prvo samo u diferencijaciji koja se sastojala u očuvanju prirodno-etničkih osobina muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini, a zatim u diferencijaciji koja se sastoji u prvim začetima obrazovanja naroda u feudalnom smislu. Ali mi ne možemo, takođe, izaći na kraj sa drugim shvatanjem koje ne vodi računa da je muslimanski narod u Bosni i Hercegovini u XIX vijek ušao kao narod u feudalnom smislu ne samo u odnosu na ostala dva naroda nego u izvjesnoj mjeri i u odnosu prema vrhovnoj osmanskoj vlasti.”

Na ovom je Savjetovanju još i dr. Nikola Babić u određenoj mjeri progovorio o Muslimanima kao zasebnom nacionalnom identitetu, tvrdeći kako i koncem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća oni ispoljavaju “određene svoje nacionalne individualite u raznovrsnim oblicima društveno-političkog života“ manifestirajući to kroz političko i kulturno organiziranje. Svi ostali su još uvijek pomalo bojažljivo spominjali one ideje koje bi mogle biti na tragu afirmiranja muslimanskog nacionalnog identiteta, odnosno historijske utemeljenosti tog identiteta.

S obzirom da se ovdje radilo o diskusiji potaknutoj problemima oko pisanja Historije naroda Bosne i Hercegovine, pomalo iznenađuje izbjegavanje otvorene diskusije o problemima nacionalnih identiteta, posebno nacionalnog identiteta Muslimana. Vidimo, također, kako je javno promoviranje te zasebnosti više namijenjeno onim historičarima koji bi, s obzirom na vlastiti nacionalni identitet, mogli imati najmanje problema zbog javnog promoviranja ideje o muslimanskom nacionalnom identitetu.

Vodeće ličnosti političke elite u Bosni i Hercegovini

Sazrijevanje shvaćanja o zasebnosti muslimanskog nacionalnog identiteta, kako su proces političkog priznanja realnosti muslimanskog nacionalnog identiteta često nazivali nositelji te aktivnosti 1960-ih i 1970-ih godina,²³ odvijalo se tih godina uz

²³ U intervjuu zagrebačkom *Fokusu* Kasim Suljević, pisac knjige *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, na pitanje novinara čime se može objasniti negiranje muslimanskog nacionalnog identiteta “i nakon potpunog priznanja” odgovara: “Rado bih izraz ‘priznanje’ zamijenio pojmom ‘sazrijevanje shvaćanja’. Nije bilo nikakve deklaracije ili dekreta o priznanju, nego sazrijevanja svijesti u kojoj su Muslimani stjecajem povijesnih okolnosti do-

snažnu podršku tadašnjeg bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, koje je imalo podršku većeg dijela jugoslavenske političke elite. Još uvijek su nezabilježena sjećanja tadašnjih aktivista u Bosni i Hercegovini o načinima podrške pojedinaca iz saveznih institucija, uključujući i pojedine vojne kadrove, procesu afirmacije muslimanske nacije. Ali, nekoliko je ključnih ličnosti iz tadašnjeg rukovodstva koje su se u tome angažirale. Važna i utjecajna politička ličnost u vrijeme afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta koncem 1960-ih godina bio je Cvijetin Mijatović, koji je u gotovo čitavom razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata obavljao dosta visoke dužnosti kako u Bosni i Hercegovini tako i u Jugoslaviji. Najprije je obavljao dužnost organizacionog sekretara u Političkom birou Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 1945, zatim je bio član Politbiroa CKKP Bosne i Hercegovine od 1948, član Izvršnog komiteta CKSKBiH od 1954, od marta 1965. obavljao je dužnost političkog sekretara CKSKBiH. Sredinom novembra 1966. Mijatović je izabran za predsjednika CKSK Bosne i Hercegovine i na toj dužnosti ostao do 1969. godine, kada je otišao u Beograd na poziciju člana Predsjedništva SKJ.²⁴ Mijatović je predsjedavao važnim partijskim sjednicama sredinom 1960-ih godina, na kojima se debatiralo o nacionalnim pitanjima, uključujući i 17. i 20. sjednicu CKSKBiH početkom 1968, na kojima je definitivno zauzet politički stav o zasebnosti nacionalnog individualiteta Muslimana u Bosni i Hercegovini. S pravom je već zabilježeno kako se Mijatović “zalagao, zaštitnički, za interese Muslimana i za njihovu odgovarajuću zastupljenost i ravnopravnost od Republike do Federacije”,²⁵ mada je od početka 1970-ih, zbog porodične tragedije, jedno vrijeme više statirao u politici nego što je u njoj aktivno sudjelovao, da bi se koncem 1970-ih ponovo “uzdigao” u sami vrh.²⁶

bili adekvatno mjesto u jugoslavenskoj etničkoj strukturi naroda i narodnosti”. (*Fokus*, br. 10/1981, Zagreb, 3. listopada 1981, str. 76).

²⁴ *Istorija SKBiH*, 2, Sarajevo: Institut za storiju, 1990, 178.

²⁵ Vitimir Popović, “Pa to je gotovo; on je streljan”. *Prosvjetina poslanica*, 15. juli-decembar, Tuzla 2007, 161.

²⁶ U jednom razgovoru 1990. Mijatović je svoju poziciju početkom 1970-ih ovako opisao: “Ja sam imao namjeru, doduše sticajem nekih mojih okolnosti nesrećnih, privatnih, kad mi je poginula žena, sedamdesete godine [te je godine poginula u saobraćajnoj nesreći njegova supruga, op. H.K.] da se povučem. Ja sam tražio ostavku da se brinem djecom, neću više da budem na tim položajima. Pogriješio sam, jer su insistirali drugovi, naročito iz Bosne da ipak ostanem, mislim da sam pogriješio ... ali sam bio u jednom takvom stanju psihičkom da sam statirao. Nisam mogao da se u dovoljnoj mjeri angažujem, da se koncentrišem, da čitam te silne materijale, da se pripremam itd. (...) Trebalo je vremena da malo dođem sebi, tako da sam polovinom sedamdesetih godina počeo da dolazim u neke sukobe sa nekim drugovima u

Važnu ulogu u tome imao je i Branko Mikulić, koji je na Četvrtom kongresu SKBiH u martu 1965. postao jedan od sekretara u CKSKBiH (osim Mikulića tada su za sekretare izabrani Esad Cerić i Blažo Đuričić), a 1967. izabran je za predsjednika Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine, ali je njegova vodeća politička uloga u BiH počela izborom za predsjednika CKSKBiH krajem 1969. godine. Na toj poziciji Mikulić je ostao do 1978, kada je prešao u Beograd na funkciju člana Predsjedništva CKSKJ. Dok je Cvijetin Mijatović bio na čelnoj partijskoj poziciji u vrijeme kada su se pripremale poznate 17. i 20. sjednica CKSKBiH, na kojima je definitivno zauzet politički stav da su Muslimani “poseban narod”, Branko Mikulić je bio ključna politička ličnost i na čelnoj partijskoj poziciji u vrijeme kada su se na popisu stanovništva 1971. Muslimani izjasnili kao zaseban nacionalni identitet. Branko Mikulić je 12. marta 1970. razgovarao sa Josipom Brozom Titom i ostavio svjedočanstvo o tome. Prethodno je Fadilj Hodža upoznao Tita s tim kako postoje velike primjedbe da se Muslimani na popisu stanovništva iskazuju kao poseban narod. Mikulić piše da je na to kazao:²⁷

“Znamo za te rezerve, rekao sam Titu i upoznao ga sa kojekakvim tezama i pitanjima, što se postavljaju s ciljem da se ospori nacionalna posebnost Muslimana. One koji osporavaju nacionalnu posebnost Muslimana pitamo – a šta su, po njihovom mišljenju, Muslimani? Na to nam se kaže: neka se pišu da su Jugosloveni, a mi odgovaramo pitanjem: zašto se kao Jugosloveni ne iskazuju i Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i dr. Zašto se to sugerije samo Muslimanima? Kaže nam se da se religijska pripadnost ne može transformirati u nacionalnu, a mi odgovaramo da je kod svih nas u Bosni i Hercegovini religijska pripadnost opredijelila i nacionalnu. Svi rimokatolici su Hrvati, svi pravoslavci Srbi, a Muslimani su islamske vjere.”

Mikulić svjedoči da je tada sa Titom razgovarao i o idejama da se Muslimani iskazuju kao Bosanci.

“Odgovaramo da smo svi Bosanci i Hercegovci bez razlike na vjersku i nacionalnu pripadnost. One što nas to pitaju (tj. zašto se muslimani u nacionalnom smislu ne iskazuju kao Bosanci, op. H.K.),

Republici, malo po malo, a to se naročito zaoštrilo početkom osamdesetih godina”. Vitimir Popović, “Pa to je gotovo; on je streljan”. *Isto*, 181-182.

²⁷ Džavid Husić, *Javno svjedočenje Branka Mikulića*. Sarajevo, april 1991, 54-55.

priupitamo: da li nam sugerišu da formiramo novu, bosansku naciju? Kažu: nemojte formirati naciju, ali pišite se tako. A mi dobro znamo da bismo, takvim izjašnjavanjem pocijepali Bosnu i Hercegovinu. Jer, Hercegovci se ne bi izjasnili kao Bosanci, ljudi iz Bosanske krajine izjasnili bi se da su Krajišnici, Srbi da su Srbi, Hrvati da su Hrvati itd. Tako opet dolazimo do pitanja Muslimana i Bosne i Hercegovine, kao Republike, to jest, do osporavanja njihove individualnosti, posebnosti, što jeste suština stvari. A onaj ko otvara to pitanje, objektivno, otvara i pitanje Jugoslavije.”

Ovo svjedočenje Branka Mikulića na najbolji način govori ne samo o njegovim stavovima o nacionalnom identitetu Muslimana nego i o njegovom zalaganju za afirmaciju tog identiteta.

“Rođen sam u nacionalno izmiješanoj sredini. Dobro znam da Muslimani jesu i mogu biti samo poseban narod. Ništa drugo, u nacionalnom smislu, oni ne mogu biti. Ako je to tako, istom prilikom upitan sam – a šta su Muslimani koji su se izjasnili kao Srbi ili Hrvati? Naivčine, odgovorio sam. Jer, nikada Srbi i Hrvati nisu iskreno primili Muslimane kao svoje sunarodnike (...) Na drugoj strani, nikada se Muslimani, izuzev pojedinaca, nisu iskreno osjećali Hrvatima ili Srbima. S tim u vezi, Titu sam ispričao dogodovštinu o trgovcu Sadikoviću iz Ljubuškog, koji je bio predsjednik Hrvatskog kulturnog društva “Napredak” u tom gradu. “Napredak” je pripremio godišnju zabavu. Počasnu stolicu ostavili su za predsjednika društva, a on nije došao na zabavu. Ujutro je kod njega otišla delegacija i pitala ga zašto nije došao. Odgovorio je: “Pa, hajte ljudi, ne mogu vam ja svaki dan biti Hrvat”! Tito se na to glasno nasmijao i rekao da je Sadiković time na najbolji način izrazio stvarno stanje i istinu.”

Mikulić svjedoči da mu je na kraju tog razgovora Tito rekao kako je saglasan sa stavom bosanskohercegovačkog rukovodstva o pitanju nacionalnog identiteta Muslimana i stavio do znanja da mogu računati na njegovu podršku. “Nemojte se s drugima svađati, ali radite po vašem mišljenju. Vi ste u pravu. To mi je potpuno jasno. Shvatio sam to već prvih dana kada smo u ratu došli u istočnu Bosnu”.

Mikulić je krajem 1960-ih i početkom 1970-ih kao predsjednik CKSKBiH bio ključna politička ličnost u procesu prihvatanja činjenice da su Muslimani posebna nacija. On je te stavove snažno zastupao u razgovorima koje su bosanskohercego-

vački komunisti vodili sa komunističkim rukovodstvima drugih republika. U razgovoru sa rukovodstvom Hrvatske 20. maja 1970. Mikulić o Muslimanima kaže:

“Što se Muslimana tiče (...), moram da dodam da je pitanje odnosa prema Muslimanima praktično pitanje odnosa prema Hrvatima i Srbima u Bosni i Hercegovini. Jer, bez ravnopravnosti Muslimana nema ravnopravnosti Srba i obrnuto, bez ravnopravnosti svakog naroda u Bosni i Hercegovini nema ravnopravnosti ni za jednog ni za drugog. Mi smo zbog toga nakon dugih diskusija zauzeli, po našem mišljenju, veoma ispravne političke stavove o tome. Imali smo u prošlosti grešaka, mi komunisti Bosne i Hercegovine, vršili nekakvu presiđu na Muslimane komuniste da se opredjeljuju šta su po nacionalnosti Hrvati ili Srbi. Uvjerili smo se da je to što smo radili sve bilo besmislica i da oni nikad nisu bili ni Hrvati ni Srbi već su ostali Muslimani i to je, da tako kažem, naš odnos prema tom pitanju.”

Mikulić dalje kaže da smatra da je taj stav ispravan “i zbog toga što iz ruku Islamske vjerske zajednice izvlačimo mogućnost da ona vodi politiku, kao da je predstavnik nacionalnosti Muslimana. Stalno su prisutne te tendencije, posebno od onog dijela o kome je Džema govorio, od reakcionarnog dijela Islamske vjerske zajednice, a tamo imamo Aliju Nametka, a znaju se njihove političke pozicije i njihovo stalno igranje na tu kartu. Hoću da kažem da smo, što se tiče toga, postigli veoma, veoma velike rezultate u Bosni i Hercegovini”.²⁸

Avdo Humo je važno ime u procesu afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Rođeni Mostarac i komunistički aktivista, poslije Drugog svjetskog rata jedno je vrijeme bio ministar i potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine, član Političkog biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Politbiroa KPBiH od Osnivačkog kongresa 1948. godine. Od oktobra 1966. bio je član CKSKJ. S te pozicije Humo je aktivno radio na afirmiranju muslimanskog nacionalnog identiteta krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.²⁹ Sredinom 1970-ih godina Humo će biti potisnut iz političkog života, skupa sa Osmanom Karabegovićem i bez ikakvog utjecaja na dalji razvoj muslimanskog nacionalnog identiteta.

²⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, CKSKH, strogo pov. i pov. br. 496, Magnetofonski snimak razgovora sa delegacijom SR Hrvatske i SRBiH održanog 20. maja 1970.

²⁹ Avdo Humo, “Istorijski i aktualni aspekti nacionalnog položaja Muslimana”. *Klasno i socijalno u savremenom svijetu*, knjiga druga, Zagreb: Naše teme, 1970, 467-496.

Džemal Bijedić je, također, bio važan politički aktivista u procesu afirmiranja muslimanskog nacionalnog identiteta. Humin zemljak, obavljao niz dužnosti u Sarajevu i Mostaru, sredinom 1960. posebno je aktivan, između ostalog i zbog toga što je obavljao visoke dužnosti u republičkoj hijerarhiji. Od 1963. Bijedić je bio predsjednik Republičkog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine, a od 1967. do 1971. on je predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine. S te je pozicije sredinom 1971. postao prvi i jedini Musliman predsjednik Jugoslavenske vlade. On je početka 1960-ih jasno i uporno, kao lider na najvišim republičkim dužnostima, zastupao ideju nacionalne afirmacije Muslimana.

Na sastanku Komisije za međunacionalne odnose CKSKBiH, održanom 15. marta 1966, Džemal Bijedić se zalagao za nacionalnu afirmaciju Muslimana. Ta je diskusija objavljena u "Odjeku", a kasnije i u njegovoj knjizi o samoupravljanju.³⁰ Izvorni naslov možda najbolje oslikava motive za pisanje ovoga članka: "Nacionalnost protiv nacionalizma", kako stoji u izvorniku, sam po sebi je sugerirao komunističko razumijevanje nacionalnog identiteta.³¹ U ovom tekstu Bijedić je, kao predsjednik Republičkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, odlučno zastupao ideju muslimanske nacije odbacujući ideju jugoslavenstva, koja se u to vrijeme u nekim krugovima također plasirala kao način prevazilaženja tadašnjih međunacionalnih zategnutosti.³² Ovo je bilo javno promoviranje partijskih stavova o nacionalnom

³⁰ Džemal Bijedić, *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976, 62-70. Naslov članka objavljenog u "Odjeku" glasio je: "Dosljednost u teoriji i u – praksi. Osobnosti međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini", a u knjizi naslov glasi: "Ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo protiv nacionalizma".

³¹ U Muzeju Hercegovine u Mostaru, u fondu Džemala Bijedića, sačuvano je mnogo raznih verzija Bijedićevih govora, članaka i intervjua. Jedan članak, koji je po našoj ocjeni predstavljao prvu verziju ovoga rada objavljenog u "Odjeku", nosi naslov "Osobnosti bosansko-hercegovačkih međunacionalnih odnosa i pitanje jugoslavenstva". Bijedić je možda u ovom tekstu najbolje potvrdio ispravnost stava Rogera Brubakera, koji je tvrdio kako komunisti nisu bili antinacionalni, ali su bili antinacionalisti. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

³² Na ovom bi mjestu trebalo opširnije navesti kako se o ideji jugoslavenstva govori u materijalu pripremljenom kao podloga za Mostarsko savjetovanje u septembru 1966. godine. Tu se, naime, konstatira kako je isticanje jugoslavenstva način da se pravilno riješe međunacionalni odnosi. Osnova za ovu ideju bila je uvjerenje o nužnosti obezvređivanja nacionalnog osjećanja. Ocjenjuje se, međutim, da je to pogrešno i da takve ideje vode do nacionalističkih i šovinističkih pojava u nekim sredinama, mada jedan broj komunističkih aktivista stoji na stanovištu da je jugoslavenstvo doista bilo izlaz za rješenje svih međunacionalnih proble-

identitetu Muslimana, koje se odvijalo paralelno sa borbom za ravnopravnost BiH u Jugoslavenskoj federaciji.

U ovoj diskusiji Bijedić jasno i nedvosmisleno izražava komunistički koncept nacije na koji se tada oslanjala komunistička elita u opravdavanju svoga stava o priznavanju nacionalnog identiteta Muslimana. “Nacionalnost je, prije svega, društveno-istorijski i socijalno-ekonomski fenomen. Ona ima materijalne pretpostavke i sadržine a onda i elemente svijesti, jezika i kulture - čime je dijelom uslovljena i oblikovana”.³³ Bijedić je, također, izražavao stav tadašnje vladajuće bosanskohercegovačke elite o jugoslovenstvu, odbacujući u tome vidjeti nacionalni identitet i kritizirajući one koji su zastupali takve ideje. Po njegovom mišljenju, “za ideju o jugoslovenstvu, kao formuli rješavanja nacionalnih protivrječnosti, po pravilu zalažu (se) oni kojima unitarizam donosi korist ili oni koji u sebi misle da su za progres a zapali su u nerješive pritivrječnosti zbog nenaučnog i nerealnog pristupa ovoj problematici”.³⁴

Bijedić je s puno pažnje pristupio analizi odnosa Muslimana prema jugoslovenstvu. On je opredjeljenje dijela Muslimana za jugoslovenstvo jednostavno nazvao “muslimanski bijeg u jugoslovenstvo” zaključujući kako je to bio “jedan od vidova spasavanja njihovog individualiteta” u vrijeme kada nisu bili priznati kao nacija.³⁵

Ubrzo nakon toga Bijedić je ponovo govorio o fenomenu jugoslovenstva, ali i o bošnjaštvu, zaključujući kako se radi o pojavama koje negiraju njezinu višenacionalnu strukturu. Istakao je tu svojatanja Bosne i Hercegovine od strane Srba i Hrvata, ali i pojave bošnjaštva i jugoslovenstva, koje on, također, smatra vrlo opasnim za opstanak Bosne i Hercegovine. “Ovim fenomenima kao supranacionalnim ili nacionalnim treba da se pokriju (a zašto ih pokrivati kada je to naše bogatstvo) ove međunacionalne specifičnosti koje postoje u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. Ova-

ma, vjerujući “da je naše društvo na takvom stepenu razvitka da nema potrebe za postojanjem bilo kakvih osobnosti koje podvajaju i razlikuju ljude, pa ni u nacionalnom pogledu. Međutim, kod jednog dijela političkih kadrova to se javlja, bilo kao posljedica prikrivenog nacionalizma ili nerazumijevanja ovog pitanja, bilo kao rezultat težnje za obezbjeđivanjem privilegovanih društveno-ekonomskih pozicija birokratiziranih grupa i pojedinaca”.

³³ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 63-64.

³⁴ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 64.

³⁵ Dž. Bijedić, *Samoupravljanje*, 69. Zanimljivo je uspoređivati kako su nestajale pojedine rečenice od rukopisa do objavljivanja. Tako je, naprimjer, u Bijedićevoj originalnoj verziji iza ove rečenice slijedio nastavak koji je govorio da je to muslimansko opredjeljivanje za jugoslovenstvo bilo vezano “za momente prinude i političkih razračunavanja”, što je izostavljeno u štampanoj verziji u knjizi, ali i u listu “Odjek”.

kva shvatanja su opasna ne samo za unutarbosansko nego i za unutarjugoslovensko jedinstvo. Ta stanovišta su danas usamljena i mi ih moramo žigosati. Truju nam sredinu i naše odnose. Ona su nacionalistička i šovinistička. Mi moramo polaziti od činjenice da su Srbi u Bosni i Hercegovini dio srpske nacionalnosti, Hrvati hrvatske, a da Muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati nego takođe jedan poseban nacionalni individualitet sa svojom istorijom, svojom kulturom, željama, stremljenjima, unutrašnjom psihičkom konstitucijom, željama, stremljenjima i osjećajima isto kao Srbi i Hrvati. Međutim, na ovo treba dodati slijedeću i vrlo važnu konstataciju: sva tri ova naroda u Bosni i Hercegovini žive skupa, moraju da žive skupa i to je njihovo najbolje rješenje (...) Njihovi nacionalni individualiteti moraju da se poštuju, oni u javnom i društvenom životu proporcionalno moraju da učestvuju, to su vitalni narodi i sposobni da iz svojih redova daju sve vrste kadrova potrebne našoj društvenoj zajednici (...) Mi danas znamo šta je jugoslavenstvo kao nova nacionalna kategorija i do čega ono dovodi ako se nameće narodima, mi takođe znamo šta je bošnjaštvo, znamo šta je nacionalizam, šovinizam, znamo gdje najprije u sferi međunarodnih odnosa dolazi do defekata”, zbog čega se treba svakodnevno angažirati na uklanjanju tih nedostataka.

Na poznatom Mostarskom savjetovanju održanom u septembru 1966. Bijedić je govorio o nacionalnom pitanju i o pojavi ideje o jugoslovenskoj naciji, ali je postavljao pitanje opravdanosti te ideje. “Zašto bismo mi, naprimjer, ukidali ove razlike koje postoje među našim narodima bilo u istorijskom, bilo u kulturnom ili jezičkom smislu. Upravo te raznolikosti su naše bogatstvo i mi njih treba da njegujemo”. Bijedić veli da ideja jugoslavenstva nije prihvaćena, jer je ona “trebala zamijeniti jedan nacionalni kvalitet drugim nacionalnim kvalitetom. To objektivno nije odgovaralo ni jednoj naciji ni narodnosti u Jugoslaviji, jer je ona značila negaciju nacionalnog individualiteta”, a, s druge strane, ideja jugoslovenske nacije je “najčešće značila unitarizam, nepotrebn centralizam i mnoge druge zahvate koji su odlučivanje o najbitnijim tokovima života udaljavali od mase. To je objektivno značilo stvaranje uslova da preko centralnih tijela, bilo federacije ili Republike birokratija dolazi do potpunog izražaja, kako prilikom raspodjele sredstava tako i u kadrovskoj politici, jer je u svojim rukama koncentrisala moć raspoređivanja, odlučivanja, kažnjavanja, nagrađivanja itd.”. On veli da u vrijeme kada sve nacije jako vode računa o svom nacionalnom identitetu “jugoslavenstvo kao nova nacionalna kategorija bilo bi suvišno i često bi predstavljalo masku za mnoge nepravde koje bi se u ime jugoslovenstva mogle da nanese narodima i narodnostima“.

Bijedić se u svojoj diskusiji fokusirao na pitanje: otkuda ove rasprave o nacionalnom pitanju, te posebice otkuda te rasprave u Hercegovini, i u odgovoru na to pitanje konstatira kako u Hercegovini doista “postoje neka neriješena pitanja i mno-

go problema”, što se, prije svega, iskazuje u privrednoj nerazvijenosti toga područja, koja može dovesti do zategnutih odnosa Srba, Hrvata i Muslimana.

Bijedić konstatira da se o međunacionalnim odnosima u BiH raspravljalo i na VIII sjednici CKSKBiH 1966, i tad se vidjelo “da se nacionalnom pitanju nije prilazilo sa potrebnom dozom odgovornosti i političkog refleksa, niti se dovoljno energično radilo na otklanjanju i suprotstavljanju negativnim i štetnim stavovima koji su se ovdje ondje ispoljavali i na hercegovačkom planu”. Bijedić je ukazivao da nacionalizma i šovinizma ima ne samo u zapadnoj Hercegovini nego i u drugim krajevima, te u svim nacijama.

Bijedić u svojoj diskusiji kritizira onaj dio materijala pripremljenog za to savjetovanje u kojemu se govori o muslimanima. On prigovara kako se u pripremi materijala veoma malo vodilo računa o tome da se ispita i stanje Muslimana, što je, prema njegovom mišljenju, rezultiralo time da se utjecaj Muslimana posve zanemari “iako do toga nije smjelo doći obzirom da Muslimani predstavljaju gotovo jednu trećinu stanovništva u Hercegovini. Iz analize se ne stiče dojam niti da je ovaj element ugrožen niti da ovaj element ugrožava”. Bijedić naglašava kako je nužno propitati stanje Muslimana u Hercegovini barem zbog velikog doprinosa koji su u ratu i poslije rata dali razvoju Hercegovine. Također je isticao potrebu istraživanja razloga migriranja većeg broja Muslimana sa prostora istočne Hercegovine. “Naime, broj muslimanskog življa u opštinama Gacko, Nevesinje, Ljubinje, Trebinje, Bileća od 1931. godine pa do danas se je (...) znatno smanjio”. Bijedić naglašava da je to rezultat iseljavanja prema Dubrovniku, Sarajevu i Tuzli, ali bi trebalo ispitati uzroke ovih migracija “u odnosu na migraciju Srba i Hrvata”.

Interes za sudbinu Muslimana Bijedić iskazuje dotičući se dijela materijala pripremljenog za savjetovanje u kojemu se spominju jame u koje je tokom Drugog svjetskog rata bačen veći broj nevinih srpskih civila. U materijalu je konstatirano kako je “dosta mjesta gdje su ustaše ubijale Srbe obilježeno (je) na odgovarajući način”, dok neka mjesta “gdje su četnici ubijali Hrvate i Muslimane, nisu obilježena (Svitava na primjer), pa se to doživljava i komentariše kao diskriminacija”. Bijedić u svojoj diskusiji navodi i primjer jame Berkovići, u koju je bačeno “nekoliko stotina muslimanske djece, žena i staraca. Do danas ta jama nije preuređena nego i danas stoji onako kako je zatečena poslije oslobođenja”. Navođenje ovih primjera bilo je odraz velike političke odgovornosti, ali i posve neouobičajeno za to doba, kada se o neobilježenim jamama žrtava iz Drugog svjetskog rata nije diskutiralo tako otvoreno.

Na sjednicama CKSKBiH početkom 1968. on je bio prvi diskutant o tom pitanju.³⁶ Na 17. sjednici CKSKBiH 26. januara 1968. odmah nakon uvodnog izlaganja Nisima Albaharija govorio je Džemal Bijedić. On je pošao od stanovišta kako je rasprava o nacionalnom pitanju potrebna ne zbog toga što su ti odnosi zaoštreni (on kaže da nije takvo stanje) nego zbog potrebe da se o tim pitanjima raspravi radi sprečavanja međunacionalnih nesporazuma “koji se najčešće manifestuju u nerazumijevanju, netrpeljivosti, a moguće su i teže posljedice”. Njegova je teza kako odnosi među narodima “nisu niti smiju biti jednom za svagda utvrđena šema. To je život koji se svakodnevno razvija. Svakodnevni ljudi, grupe ljudi, pa prema tome i nacije i narodnosti, stupaju u kontakt jedni s drugima. To naročito važi za nacionalno heterogene sredine, kao što je naša šira i uža zajednica. Svaki dan među njima iskrsava, što je nužno, poneko malo ili veliko pitanje koje najčešće nije teoretskog ili principijelnog karaktera, ali koje traži dosljedno rješavanje u praksi. Otuda proizilazi potreba da se sa teoretskim shvatanjima o svemu bitnom, a o nacionalnom pitanju pogotovo, izlazi u javni život i svakodnevnu praksu, političku, ekonomsku i kulturnu. Iz svakodnevne prakse proističu sva pitanja pa i međunacionalna. Prema tome, ona se u praksi jedino mogu i rješavati. Otuda imperativ i za nas komuniste za svakodnevnom praktičnom dosljednošću kako u teoriji tako i u svakodnevnoj praktičnoj borbi za pravilne i humane odnose među ljudima.”

Koliko se Bijedić angažirao na polju afirmacije muslimanske nacije govori i njegova diskusija prilikom susreta delegacije BiH i Hrvatske održanog u Zagrebu 20. maja 1970. godine.³⁷ Tom prilikom se razgovaralo i o sukobu koji je bio evidentan između rukovodstva IVZ u Zagrebu i centra u Sarajevu. Bijedić je naglasio da nije u pitanju konceptualni sukob, odnosno sukob modernista i konzervativaca, kako su to predstavljali lideri Islamske zajednice u Zagrebu, nego pokušaj politizacije Islamske zajednice i konfrontiranje sa legalnim rukovodstvom u Sarajevu. “Radi se o sljedećem: To je pokušaj da se islamska zajednica koristi u, ovako da kažem, prljave političke svrhe. To sam ja rekao u razgovoru sa nekim Muslimanima u Zagrebu. Tada sam im rekao i ovo: bez obzira kako se vi opredjeljujete, bez obzira što ste vi Muslimani porijeklom iz Bosne, vi ste sada građani Hrvatske i nikakva veća prava nemate nego Hrvati ili Srbi, vi ste pripadnici Saveza komunista Hrvatske, Socijalističkog saveza i vi nemate nikakva prava u pogledu formiranja ni klubova ni vjerskih

³⁶ Sedamnaesta i dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju (priredio Husnija Kamberović), u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 241-295.

³⁷ HDA, CKSKH, 496, Magnetofonski snimak razgovora sa delegacijom SR Hrvatske i SR-BiH održanog 20. maja 1970.

centara, kao posebna muslimanska nacionalna grupacija. S tim budite načisto. To ja lično mislim, a smatram da je isto mišljenje rukovodstva Hrvatske. Ali, mi imamo ovdje u Sarajevu jednu jaku kampanju protiv rukovodstva Islamske vjerske zajednice i ona se naslanja na grupaciju u Zagrebu. To su ljudi koji su bili od 15 do 20 godina na robiji, koji su pošli u odlučnu borbu protiv Reis Uleme, zapravo oni su htjeli da Reisa svrgnu. Reis Ulema je jako pozitivan čovjek, to je naš 100% čovjek, koji prihvata našu politiku,³⁸ koji je za politiku odbrane naše zemlje, za politiku bratstva i jedinstva za socijalističku izgradnju itd. Međutim, oni perfidno pokušavaju da islamsku zajednicu, koja je laička pretvore u klerikalnu. To je ta diskusija o stručnosti i naprednosti ovih što napadaju islamsku zajednicu i Reisa. To može da neobaviještena čovjeka dozorijentira. Mi smo se pored ostalog, na zahtjev Reisa složili da ispraznimo jednu zgradu da bi mogli osnovati teološki fakultet ili visoku teološku školu. Ovo smo prihvatili posebno radi toga, što Reis osjeća da su školovani ljudi u Maroku, Kairu, Alžiru i sl. manje-više klerikalci, a poneki od njih i agenti ove ili one obavještajne službe. Zato on želi da se tu formira fakultet u Sarajevu”. Bijedić dalje naglašava kako ova grupa islamskih aktivista iz Zagreba “navodno žele da reorganiziraju islamsku zajednicu u smislu dovođenja stručnih, sposobnih i kvalifikovanih ljudi”, ali je njihov krajnji cilj “ocjepljenje Hrvatske i Slovenije i bira(nje) posebnog svog muftije, odnosno starješine islamske zajednice za Hrvatsku, odvojeno od postojeće jugoslovenske islamske zajednice”. Džemal Bijedić je dalje nastavio: “Jedno je Musliman u nacionalnom smislu, drugo je vjerski osjećaj o pripadnosti vjerskoj zajednici. Ali oni (grupa aktivista u Zagrebu, op. H.K.) pokušavaju da vode politiku i da budu centar i jednog i drugog. Iznose argumente da je Reis nedovoljno obrazovan vjerski. Reis može da bude obični građanin, pravnik, filozof itd. Uostalom, u islamskoj zajednici svi su reisi do sada bili intelektualci, pravnici, kadije itd.“

Početak 1970-ih godina u procesu muslimanske nacionalne afirmacije od političkih lidera značajno mjesto je imao Hamdija Pozderac, koji je 1971. godine naslijedio Bijedića na poziciji predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine. Prije 1971. Pozderac je imao određenu ulogu u muslimanskoj nacionalnoj afirmaciji, mada u to doba nije pripadao krugu najutjecajnijih političkih ličnosti u Bosni i Hercegovini.³⁹ Pozderčev politički utjecaj je bio najveći krajem 1970-ih i tokom 1980-ih godina.

³⁸ U to vrijeme reisu-l-ulema je bio Sulejman ef. Kemura (reisu-l-ulema od 1957. do 1975).

³⁹ Usporedi: Muhamed Filipović, *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. Sarajevo: TDP d.o.o., 2008; *Hamdija Pozderac. Državnost i nacionalnost BiH*. Priredivači Mujo Demirović i Mulo Hadžić. Bihać: Pravni fakultet, 2008.

U ovom dijelu analiziram razne rasprave, uključujući rasprave na partijskim forumima, akademske rasprave i rasprave u medijima o nazivu bošnjačke nacije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Polazim od političkih rasprava o jugoslovenstvu sredinom 1960-ih godina. Te su se rasprave o jugoslovenstvu otvorile istovremeno sa sazrijevanjem političke odluke o priznanju nacionalnog identiteta Bošnjaka. U Mikulićevoj bilješci od 3. februara 1966. stoje njegove napomene o temi naslovljenoj “Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (paternalizam i regionalizam)”. Iz ove se bilješke može zaključiti kako se radi o nekom skupu kojem prisustvuju Rato (Dugonjić ?), Rudi (Kolac ?), Blažo (Đuričić ?) i Nijaz (Dizdarević ?). Mikulić bilježi kako se treba “distancirati od apstraktnog jugoslovenstva”. U bilješkama stoji: “rješite muslimansko pitanje, kako bi se Srbi i Hrvati mogli slobodno izjašnjavati”.

U to vrijeme se znatno zaoštavaju rasprave o nacionalnim odnosima. U Komisiji za međunacionalne odnose CKSKBiH napravljena je 10. maja 1967. posebna informacija o međunacionalnim odnosima pod naslovom *O nekim pitanjima međunacionalnih odnosa*. U toj se informaciji, uglavnom, govori o razvoju kulture u BiH i naglašava kako “preovladava shvatanje da je kulturno stvaralaštvo bosanskohercegovačkih kreatora dio organske cjeline jugoslovenske i geografski još šire kulture i obratno. Ipak, postoji i shvatanje, da poput izvjesne posebnosti drugih društvenih struktura u Republici, treba izgrađivati bosanskohercegovačku kulturu kao izdvojen i zaseban činilac naše društvene stvarnosti. Shvatanje o ovakvoj potrebi izrasta jednim dijelom iz potreba i logike osrednjosti dijela kulturnih stvaralaca, ali isto tako i zbog svojevrstne diskriminacije prema dijelu stvaralaca, prije svega muslimanske narodnosti. Naime, traženje od kulturnih radnika iz naše Republike da se opredjeljuju kao pripadnici srpskog odnosno hrvatskog kulturnog života radi objavljivanja njihovih radova u Hrvatskoj, odnosno Srbiji, izazvao je pored drugih reakcija i težnju za zatvaranjem u republičke okvire i ne samo kod Muslimana, već i kod pripadnika drugih nacionalnosti. I u vrednovanju nekih drugih elemenata kulture naših naroda pojavljuju se različita mišljenja. Tako, na primjer, ima shvatanja, naročito kod dijela inteligencije, pa i kod članova SK da neka djela Ive Andrića, načinom tretiranja Turaka, ne doprinose skladnom razvoju međunacionalnih odnosa u našoj Republici, da je sličan slučaj s Njegoševim “Gorskim vijencem”, da se vrši diskriminacija i da se obezvređuje muslimanski narodni epos i sl. Vrš se poređenja broja od države zaštićenih konzerviranih ili aktiviranih spomenika kulture, pa se i u tom pogledu javljaju mišljenja o nejednakom tretmanu i neravnomjernosti u zaštiti kako svjetovnih tako i sakralnih objekata (Stolac, Mostar, Sarajevo, Foča).”

Nakon što je početkom 1968. CKSKBiH usvojio političku odluku koja je značila priznanje pogrešne orijentacije komunista ka nacionaliziranju muslimana u hrvatskom ili srpskom duhu, jer su “Muslimani poseban narod”, rasprave o nacionalnom

identitetu Muslimana su se i dalje nastavile, pa su čak bile i teme razgovora na najvišoj političkoj razini. U Beloj vili na Brionima 23. januara 1969. godine bosanska delegacija je razgovarala sa Josipom Brozom Titom. U delegaciji su bili: predsjednik CKSKBiH Cvijetin Mijatović, predsjednik Skupštine Džemal Bijedić, predsjednik Izvršnog vijeća Branko Mikulić, sekretar Sekretarijata CKSKBiH Nijaz Dizdarević, predsjednik Republičke konferencije SSSRNBiH Esad Cerić, potpredsjednik IVSR-BiH Todo Kurtović, direktor Željezare Zenica Stanko Tomić, predsjednik Gradskog vijeća Sarajeva Džemal Muminagić, kandidat za člana Predsjedništva CKSKJ Hamdija Pozderac i drugi. U razgovoru je sudjelovao i sekretar IKCKSKJ Mijalko Todorović. Ovaj razgovor je upriličen kao jedan u nizu razgovora koje je Tito obavljao sa delegacijama pojedinih republika u pripremama za održavanje IX kongresa SKJ. Ovom je prilikom Cvijetin Mijatović kazao da BiH ima dobre odnose sa rukovodstvom Srbije, mada u CKSK Srbije djeluju neki članovi koji imaju drukčiji stav prema saradnji sa Bosnom i Hercegovinom, a i beogradska štampa ponekad napada Bosnu i Hercegovinu, mada ne tako oštro kao štampa iz Hrvatske. "I pomalo se to pitanje Bosne javlja kao da je to neko otvoreno pitanje. Meni kaže vrlo ugledan drug iz Beograda: šta vi to oko tih Muslimana. Zna se šta su, nauka je o tome rekla, šta vi to potežete, to jest Muslimani imaju da se opredijele da li su Srbi ili Hrvati. To je za nas krupan problem. A spolja ga ubace ofrlje". Tito je pitao koliko se Muslimana izjasnilo kao Jugoslaveni, na što je Mijatović kazao: "Vrlo mali broj. Većina se javi da je Musliman, a Jugosloven se javljao pod onim ranijim pritiskom da ne ispadne nešto niže ako kaže da je Musliman. Međutim, to je jedna grupacija za sebe i mi smo i u ratu priznavali tu grupaciju. Mi smo tu riješili i tu nema problema. Tito: To je nama jako dobro došlo, jer imamo odnose sa arapskim zemljama. Mijatović: To je ravnopravna grupacija sa ove dvije i na tome se temelji suština. To je nama afirmacija u rješavanju nacionalnog pitanja u vrlo teškoj situaciji."⁴⁰ Iz ovoga razgovora možemo vidjeti kako se afirmiranje nacionalnog identiteta Muslimana koristilo i u vanjskopolićke svrhe, o čemu će se sigurno još trebati napraviti detaljnija istraživanja.

Puno je važnije pitanje kako se afirmacija muslimanske nacije odvijala unutar političkih krugova i među običnim ljudima. To se pitanje u političkim krugovima uvijek dovodilo u vezu sa funkcioniranjem države i odnosa republičkih i federalnih razina vlasti. Na sjednici CKSKBiH 13. novembra 1969. Branko Mikulić ističe: "Uvjeren sam da neću pretjerati ako kažem da i stalno vraćanje diskusije o jugoslovenstvu kao "polazne pozicije" izaziva zabune i pogrešna tumačenja, i u Jugosla-

⁴⁰ Muzej istorije Jugoslavije, Kabinet predsjednika Republike – Društveno-politićka pitanja (KPR – II), Zabeleška o razgovoru sa rukovodiocima SR Bosne i Hercegovine u Beloj vili na Brionima 23. januara 1969. godine.

viji i među građanima BiH, o odnosu SKBiH prema nacionalnom pitanju. Jedni iz toga izvlače zaključke da su kod nas veoma rasprostranjena unitaristička raspoloženja, a drugi da je to posljedica komplikovanosti međunacionalnih odnosa u BiH, pa pošto ih nismo u stanju razriješiti, inzistiramo na jugoslovenstvu kao nacionalnoj ili nadnacionalnoj kategoriji. Međutim, ni jedni ni drugi nisu u pravu, jer SKBiH ima jasno definisane stavove o ovim pitanjima”. Mikulić citira zaključke XVII sjednice CK o tome, koji garantiraju slobodu ispoljavanja nacionalnog osjećanja i pripadnosti i nastavlja kako je krivo insistirati na nacionalnom opredjeljenju muslimana, “jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa pokazuje, da su muslimani poseban narod”.

Tokom 1970. i 1971. rasprave o ovome su se zaoštrile u političkom diskursu u vrijeme priprema popisa stanovništva. Mikulićeva zabilješka od 18. februara 1970. sa jednog sastanka posvećenog idejno-političkim problemima popisa stanovništva govori o tome kako treba osigurati potpunu slobodu građana da se nacionalno opredijele ili ne opredijele, da se Muslimanima osigura da se iskažu kao nacija, te da se njihov nacionalni identitet odvoji od religiozne pripadnosti islamu. Što se tiče jugoslovenstva, u ovoj bilješci stoji: “a) To smo svi u smislu pripadnosti samoupravnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti, a ne samo oni koji su nacionalno neopredijeljeni; b) treba istaći da oni građani SFRJ koji su nacionalno neopredijeljeni nisu napredniji i bolji članovi – građani zajednice jugoslavenskih naroda od onih koji su nacionalno opredijeljeni (pojave avangardizma), a s druge strane, oni ne mogu biti kvalifikovani ni kao građani koji su manje nacionalno svjesni, a pogoto ne unitaristi itd. I to je stvar slobode ličnosti. Građani koji se iskazuju kao Jugoslaveni mogu biti tretirani samo kao nacionalno neopredijeljeni ili bez nacionalnosti, jer jugoslovenstvo nije nacionalna kategorija. Tu dilemu treba otkloniti.

Maternji jezik treba da ostane, ali on neće dati odgovor na pitanje ko se nacionalno nije opredijelio. S druge strane, treba dobro objasniti šta je maternji jezik na S-H govornom području? Naime, pravo je Srba da kažu da govore srpskim jezikom, Hrvata da govore hrvatskim jezikom itd. Ali, tim istim jezikom govore i narodi u BiH i C. Gori, za koje to nije ni srpski ni hrvatski jezik, već srpsko-hrvatski jezik. Ako to ne objasnimo mogu nastati krupne negativne posljedice, jer se i oko imena jezika može insistirati na nacionalnom opredjeljenju. Posljedice su poznate. Uostalom, u BiH i Crnoj Gori se ne govori na srpska ni hrvatska varijanta s-h jezika. U obradi podataka oni će se obraditi tako da svi govore isti odnosno s-h jezik. U BiH i C. Gori i u popisu se to mora naglasiti. Jugoslavenski jezik ne postoji”.

U pismu Predsjedništva SUBNOR-a upućenom Predsjedništvu SKJ povodom materijala “Neka idejno-politička pitanja popisa stanovništva”, 14. juli 1970, ističe se kako u predstojećem popisu stanovništva etnička i nacionalna pripadnost građa-

na ima politički karakter, zbog čega borci traže da se svima omogući da se slobodno izjasne o svojoj nacionalnoj pripadnosti, što podrazumijeva i poštovanje prava ljudi da se nacionalno ili etnički ne opredjeljuju. Borci također smatraju da se prilikom popisa pojam “Jugoslaven” ne može tretirati kao nacionalna, a još manje kao nadnacionalna pripadnost. No, kako se radi o osjetljivom političkom pitanju, borci smatraju, premda se “Jugoslaven” ne može smatrati nacionalnim opredjeljenjem, “ipak ne bi bilo celishodno takva izjašnjavanja svrstavati u rubriku, u kojoj bi se iskazivali razni slučajevi, na primjer “Krajišnik”, “Ličanin”, “Sremac”, “Šumadinac” itd., jer su to ipak različita izjašnjavanja”, s obzirom da je tu u pitanju regionalna pripadnost i znači nerazumijevanje pitanja koje postavlja popisivač. Drugi je slučaj kada građanin želi da se izjasni kao Jugoslaven, ne u smislu nacije nego iskazivanja pripadnosti jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici. Zbog toga borci predlažu da se uvede rubrika “Neopredijeljen u smislu nacionalnosti”, ako se već ne može uvesti rubrika “Jugoslaven – nacionalno neopredijeljen”. Borci također konstatiraju kako u vezi s “Muslimanima – u smislu narodnosti” nije dovoljno jasno zašto se govori o Muslimanima “koji žive u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Principijelno gledano to bi moralo da se odnosi na sve građane u zemlji, koji tako žele da se izjasne. U protivnom bi to ukazivalo da se na drugim područjima ne želi ovakvo iskazivanje građana”. Dio komunističke elite koji nije podržavao oficijelne stavove Saveza komunista o Muslimanima kao posebnoj naciji isticao je kako je nacionalno izjašnjavanje muslimana komunista znak “zaostalosti”, odnosno pokušaj nametanja stava o tome kako su napredniji oni komunisti koji ističu svoje nepripadanje naciji. S druge strane, čak je npr. i Muhamed Filipović, odgovarajući na pitanje čitatelja “Oslobođenja”, isticao kako je nužno da se muslimani komunisti nacionalno izjasne kao Muslimani, jer bi u protivnom došlo do “podvajanja nacionalnog organizma (Muslimana, op. H.K.) na elitni dio i zaostalu masu, a ta zaostala masa bila bi onda izručena u ruke konzervativnih elemenata koji moderne i socijalističke sadržaje muslimanskog nacionalnog osjećanja i orijentiranja žele da identificiraju sa vjerskim (...) Upravo radi toga, da Muslimani ne bi postali ono što ne bi trebalo da budu (tj. samo vjerska zajednica, op. H.K.) muslimanski komunisti moraju, po logici stvari, da stoje uz svoj narod i na njegovom čelu” (tj. da se nacionalno izjasne kao Muslimani, op. H.K.).

Komisija CKSKBiH za rad SK na daljem jačanju i razvijanju međunacionalnih odnosa i međurepubličke saradnje uputila je u januaru 1971. dokument sličnoj komisiji CKSKJ u kojemu, između ostalog, stoji da je Sekretarijat CKSKBiH razmatrao neka pitanja u vezi sa predstojećim popisom stanovništva. “S obzirom da je religijska pripadnost značajan faktor opredjeljenja kod dobrog dijela ljudi može se desiti da se i oni pripadnici islamske vjerske zajednice izjasne kao Muslimani, iako je njihovo stvarno porijeklo: Albanci, Turci, Cigani, Makedonci, Srbi, Hrvati, Crnogorci

itd. Tako bi došli do nerealnih podataka, a vjerovatno i do političkih reperkusija koje bi podgrijali i muslimanski šovinisti pod parolom: "Svi muslimani na okup". Pošto najveći broj Muslimana živi u Bosni i Hercegovini to bi moglo prerasti u dimenzije da Bosna postane "centar muslimanskog (islamskog) svijeta", na što moramo biti posebno politički osjetljivi i na vrijeme reagirati." U nastavku se govori o različitim varijantama koje se nude u popisnoj listi za izražavanje nacionalne pripadnosti. Kaže se da su o tome vođene diskusije, da je zaključeno kako "nije uopšte sporno da se ne prihvati jugoslovenstvo kao nacionalna kategorija, nezavisno što pojedinci misle o tome koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni. Međutim, treba omogućiti građanima da se izjašnjavaju kao Jugosloveni, ali ne kao "nacionalno neopredijeljeni" već se čini da bi bolja oznaka bila "bez nacionalnosti ili neki sličan izraz koji bi bolje obrazložio ovaj pojam". Čak se predlaže da se prilikom popisa, u slučaju izjašnjavanja kao "Jugosloven", uvede i rubrika "iz koje nacionalne sredine potiče". No, i maternji jezik će pomoći u razdvajanju Muslimana od drugih pripadnika islamske vjere.

Diskutirajući na sjednici CKSKJ održanoj 14. maja 1971. Branko Mikulić je posebno govorio o razdoblju pred popis stanovništva koji se trebao obaviti te godine i o različitim interpretacijama nacionalnog pitanja u okviru tog popisa. Ističe kako je bilo zlonamjernog tumačenja stavova političkog rukovodstva Saveza komunista Bosne i Hercegovine. "Npr. iz našeg stava da jugoslovenstvo nije ni nacionalna ni nadnacionalna kategorija, već osjećanje pripadnosti zajednici slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti, izrečena je teza da smo malte ne protiv jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i jedinstva! Slično je i sa pitanjem nacionalne individualnosti Muslimana, koga smo, kažu, nepotrebno naduvali i tako probudili muslimanski nacionalizam, da je sve to trebalo sprovesti tiho, bez ovakvog i ovolikog političkog angažmana SK itd. Karakteristično je i vjerovatno nešto znači saznanje i to što ova pitanja pokreću uglavnom ili pretežno srpski i hrvatski nacionalisti. Uvažavajući da muslimani nisu ni Srbi ni Hrvati, oni nam prigovaraju što smo se angažovali da se Muslimani, kao i pripadnici drugih nacija, u popisu slobodno iskazuju, jer se u prošlom popisu stanovništva dosta veliki broj Muslimana iskazao kao Jugosloven, što je, po njima, bolje i naprednije od iskazivanja nacionalne pripadnosti". Upravo u ovom odnosu tradicionalnog i modernog, odnosno nazadnog i naprednog, lomilo se i pitanje nacionalne afirmacije Bošnjaka pod nazivom Musliman krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. O tome su vođene kako političke tako i ekonomske polemike, pri čemu je posebno važna polemika koju su i putem akedemskih časopisa i dnevnih novina vodili Enver Redžić i Salim Ćerić.

Karakteristično je da je i nakon političkog priznanja nacionalnog individualiteta Bošnjaka i jasnog iskazivanja tog individualiteta na popisu stanovništva 1971. bilo rasprava o opravdanosti takvog političkog stava, a politička elita, je braneci svoje

političke odluke, pokrenula proces kontroliranog jačanja tog individualiteta na način da je svako ubrzanije afirmiranje te posebnosti karakterizirano nacionalističkim djelovanjem i u tom smislu sankcionirano. Takvo djelovanje je bilo u skladu sa tadašnjim političkim kontekstom u kojemu se našlo čitavo jugoslavensko društvo. Pripremajući se za sjednicu CK 31. marta 1972, Mikulić u svojim bilješkama govori o razgovorima rukovodstva SKBiH sa liderima iz Hrvatske, Makedonije, Kosova, Crne Gore. Kaže da su “drugovi” iz Hrvatske isticali kako “nismo iskoristili šansu da nakon 21. sjednice povedemo odlučnu bitku i protiv drugih nacionalizama u Jugoslaviji”. Time su naglasili i svoje nezadovoljstvo što se i u drugim sredinama ne vodi energična borba protiv nacionalizma, jer to, pored ostalog, ima negativne reperkusije u Hrvatskoj. Dalje, smatraju da svi u Jugoslaviji “treba da otvore karte” i da otvoreno razgovaramo o našoj zajedničkoj budućnosti (u vremenu kada drug Tito ne bude na izvršnim funkcijama (...)) Isticali su da se boje ponovnog javljanja velikohrvatskih ideja u slučaju zadržavanja i daljeg jačanja ekonomske moći jednog centra, jer to je osnova za hegemoniju i druge vrste. U tom smislu govorili su o tendencijama “posrbljivanja” bivših saveznih banaka. Imamo utisak da će insistirati da se u svim sredinama u Jugoslaviji povede jednako odlučna borba protiv nacionalizma i šovinizma – kao u Hrvatskoj. To bi olakšalo njihovu borbu, a i onemogućilo one snage u Hrvatskoj koje ih pokušavaju blatiti dijeleći im kvalifikaciju da su u borbi protiv hrvatskog nacionalizma krenuli u interesu velikosrpskog hegemonizma”. Mikulić ocjenjuje da se drugovima u Hrvatskoj, koji se suočavaju čak i sa nerazumijevanjem nekih boračkih organizacija, koji sazivaju masovne sastanke boraca na kojima se izražava čak i nepovjerenje prema pojedinim lokalnim rukovodstvima SK, može pomoći našom borbom protiv nacionalizma i šovinizma, dogmatskih i dr. antisamoupravnih i neprijateljskih snaga...”. On kaže da zbog toga treba “upozoriti na pojave srpskog i muslimanskog nacionalizma, koje se, u izvjesnim sredinama podcjenjuju i nezapažaju. Posebnu pažnju treba posvetiti tendenciji bojkotovanja politike SKBiH o nacionalnom pitanju od strane pojedinih članova SK (nacionalni identitet Muslimana, isticanje svoje naprednosti zbog nepripadanja naciji, odnosno pokušaj proglašavanja konzervativnim onih komunista koji su se nacionalno izjasnili, ponovno vraćanje rasprave o jugoslavenstvu sa unitarističkih pozicija, nacionalno liderstvo – iz nacionalno-birokratskih razloga i td.).”

Poslije 1972. nije više bilo ozbiljnih političkih rasprava koje bi negirale nacionalni individualitet Muslimana, ali je takvih rasprava bilo u javnom diskursu. Kao primjer možemo navesti jednu mapu nacionalne strukture stanovništva koju je objavio beogradski NIN početkom 1973. godine u kojoj se Muslimani nazivaju “Musliman u smislu narodnosti”. Na ovu mapu je 1. februara 1973. reagiralo sarajevsko “Oslobođenje” tekstem “Nove varijacije na staru temu”. List piše da navođenje tih nazi-

va ima cilj negiranje nacionalnog identiteta Muslimana u SRBiH. “Mi koji živimo i djelujemo na tlu SR Bosne i Hercegovine, mi koji se ponašamo po zakonima i Ustavu te Republike, mi koji usvajamo načela i stavove SKBiH i SKJ, ne poznamo “Muslimane u smislu narodnosti”. Jer, ne poznamo Muslimane ni u nekom drugom smislu. Za nas, Muslimani su narod, baš kao i Hrvati, baš kao i Srbi, baš kao i svi drugi narodi naše zajednice. I, ni nama, a vjerovatno ni drugovima u NIN-u, nije nikada palo na pamet da napišu, recimo, “Srbi, ili Hrvati u smislu narodnosti”. Za pripadnike tih naroda to bi, sasvim sigurno i sasvim opravdano, bilo uvreda.” U članku se navodi kako NIN nije usamljen, jer se i u knjizi Posleratna srpska književnost, autora Predraga Palavestre, negira muslimansko nacionalno pitanje, s obzirom da on u svoju antologiju svrstava i 15-ak autora Muslimana. “Riječ Musliman za Palavestru ne postoji”. No, ovakve rasprave nisu mogle usporiti proces muslimanske nacionalne afirmacije ■

POLITICAL ELITE’S VIEWS ON THE ISSUE OF NATIONAL IDENTITY OF MUSLIMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN MID- 1960s

Husnija Kamberović

Summary

Debates on the national identity of Bosniaks were initiated in the beginning of the 1960s within the structures of political establishment, yet they were soon ended and transferred to the sphere of science, so that, first as the undoubtedly proven Bosniak national identity in the academic circles, and only then as a scientifically proven fact, it returned to the political sphere whose task was to simply accept what had already been proven by academic circles. Among the leading figures of the ruling elite at the moment of launching and throughout these debates were Cvijetin Mijatović, Branko Mikulić, Džemal Bijedić, who were joined by Hamdija Pozderac in the beginning of the 1970s. Among intellectuals who participated actively from the mid-1960s in the campaigns aimed at the national affirmation of Bosniaks the figures of particular prominence were Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra, Kasim Suljević, Mustafa Imamović and Muhamed Filipović. All of them contributed with their academic work to the affirmation of Bosniak national identity ■